पुष्पोत्कटा च राका च मालिनी च विशां पते।
अन्योऽन्यस्पर्द्धया राजन्! श्रेयस्कामाः सुमध्यमाः॥
स तासां भगवांस्तुष्टो महात्मा प्रददौ वरान्।
लोकपालोपमान् पुत्रानेकैकस्या यथेप्सितान्॥
पुष्पोत्कटायां जज्ञाते द्वौ पुत्रौ राक्षसेश्वरौ।
कुम्भकर्णदशग्रीवौ बलेनाप्रतिमौ भुवि॥
मालिनी जनयामास पुत्रमेकं विभीषणम्।
राकायां मिथुनं जज्ञे खरः शूर्पणखा तथा॥")

राक्षसः, पुं, रक्षन्त्यस्मात् रक्षः रक्ष एव राक्षसः। तत्पर्य्यायः। कौणपः २ क्रव्यात् ३ क्रव्यादः ४ अस्रपः ५ आशरः ६ रात्रिञ्चरः ७ रात्रिचरः ८ कर्व्वूरः ९ निकषात्मजः १० यातुधानः ११ पुण्यजनः १२ नैर्ऋतः १३ यातु १४ रक्षः १५। इत्यमरः॥ सन्ध्यावलः १६ क्षपाटः १७ रजनीचरः १८ कीलापाः १९ नृचक्षाः २० नक्तञ्चरः २१ पलाशी २२ पलाशः २३ भूतः २४। इति शब्दरत्नावली॥ नीलाम्बरः २५ कल्माषः २६ कटप्रूः २७ अगिरः २८ कीलालपाः २९ नरधिष्ण्यः ३०। इति जटाधरः॥ तस्योत्पत्तिर्यथा,—
"रजोमात्रात्मिकामेव ततोऽन्यां जगृहे तनुम्।
ततः क्षुद्ब्रह्मणो जाता जज्ञे कोपाश्रयात्ततः॥
क्षुत्क्षामानन्याकारांश्च सोऽसृजद्भगवांस्ततः।
विरूपाः श्मश्रुला जातास्तेऽभ्यधावन्त तं प्रभुम्॥
नैवं भो रक्ष्यतामेष तैरुक्तं राक्षसास्तु ते॥"
इति वह्निपुराणम्॥ *॥
अपि च।
"रक्षोगणं क्रोधवशात् स्वनामानमजीजनत्।
दंष्ट्रिणां नियुतं तेषां भीमसेनाद्गतं क्षयम्॥"
इति मात्स्ये आदिसर्गे कश्यपान्वयनाम ६ अध्यायः॥ *॥ राक्षसभोज्यान्नानि यथा,—
"क्षुत्कीटाद्युपपन्नञ्च यच्चोच्छिष्टान्वितं भवेत्।
केशावपन्नमाधूतं मारुतश्वासवद्भवेत्॥
एभिः संस्पृष्टमन्नञ्च भागो वै रक्षसो भवेत्।
तस्माज्ज्ञात्वा सदा विद्वानन्नान्येतानि वर्ज्जयेत्॥
राक्षसा नाम ये प्रोक्तास्ते भुञ्जन्त्यन्नमीदृशम्॥"
इति वामनपुराणे ३९ अध्यायः॥ *॥
तेषां विहारः सूर्य्यलोकादधः। यथा,—
"अन्तीक्षचरा ये च भूतप्रेतपिशाचकाः।
वर्ज्जयित्वा रुद्रगणांस्ते तत्रैव चरन्ति हि॥
नोर्द्ध्वं विक्रमणे शक्तिस्तेषां सम्भूतपाप्मनाम्।
अत ऊर्द्ध्वं हि विप्रेन्द्र राक्षसा ये कृतैनसः।
ते तु सूर्य्यादधः सर्व्वे विहरन्त्यूर्द्ध्ववर्ज्जिताः॥"
इति पाद्मे स्वर्गखण्डे १५ अध्यायः॥ *॥
(अनेनाधिष्ठितस्य रोगिणो लक्षणं यथा,—
"सक्रोधदृष्टिं भ्रुकुटीमुद्वहन्तं ससंभ्रमम्।
प्रहरन्तं प्रधावन्तं शब्दन्तं भैरवाननम्॥
अन्नाद्विनापि बलिनं नष्टनिद्रं निशाचरम्।
निर्लज्जमशुचिं शूरं क्रूरं परुषभाषिणम्॥
रोषणं रक्तमाल्यस्त्रीरक्तमद्यामिषप्रियम्।
दृष्ट्वा च रक्तं मांसं वा लिहानं दशनच्छदौ।
हसन्तमन्नकाले च राक्षसाधिष्ठितं वदेत्॥"
इति वाग्भटे उत्तरस्थाने चतुर्थेऽध्याये॥)
अष्टप्रकारविवाहान्तर्गतविवाहविशेषः। यथा,
"आसुरो द्रविणादानाद्गान्धर्व्वः समयान्मिथः।
राक्षसो युद्धहरणात् पैशाचः कन्यकाच्छलात्॥"
इत्युद्वाहतत्त्वम्॥
(एतल्लक्षणान्तरञ्च यथा, मनुः। ३। ३३।
"हत्वा छित्वा च भित्त्वा च क्रोशन्तीं रुदतीं गृहात्।
प्रसह्य कन्याहरणं राक्षसो विधिरुच्यते॥"
राक्षसविवाहस्तु क्षत्रियस्यैव प्रशस्तः। यथा, तत्रैव। ३। २४।
"चतुरो ब्राह्मणस्याद्यान् प्रशस्तान् कवयो विदुः।
राक्षसं क्षत्रियस्यैकं आसुरं वैश्यशूद्रयोः॥"
निन्द्यप्रजोत्पत्तिजनकतया तु ब्राह्माद्यपेक्षया राक्षसादिविवाहस्य गर्हितत्वमाह तत्रैव। ३। ४१—४२।
"इतरेषु च शिष्टेषु नृशंसानृतवादिनः।
जायन्ते दुर्व्विवाहेषु ब्रह्मधर्म्मद्विषः सुताः॥
अनिन्दितैः स्त्रीविवाहैरनिन्द्या भवति प्रजा।
निन्दितैर्निन्दिता नॄणां तस्मान्निन्द्यान् विवर्ज्जयेत्॥"*॥
अब्दविशेषे, पुं, क्ली। यथा, बृहत्संहितायाम्। ८। ४५।
"इन्द्राग्निदैवं दशमं युगं यत्
तत्राद्यमब्दं परिधाविसंज्ञम्।
प्रमाद्ययानन्दमतःपरं यत्
स्याद्राक्षसं चानलसंज्ञितञ्च॥")
रक्षःसम्बन्धिनि, त्रि॥

राक्षसी, स्त्री, (राक्षस+ङीप्।) कौणपी। राक्षसपत्नी। यथा, रघुः। १२। ६१।
"दृष्ट्वा विचिन्वता तेन लङ्कायां राक्षसीवृता।
जानकी विषवल्लीभिः परीतेव महौषधिः॥")
दंष्ट्रा। बृहद्दन्तेति यावत्। इति हेमचन्द्रः॥ चण्डा चोरनामगन्धद्रव्यमिति यावत्। इति मेदिनी॥ सायाह्नवेला। यथा,—
"प्रातःकालो मुहूर्त्तांस्त्रीन् सङ्गवस्तावदेव तु।
मध्याह्नस्त्रिमुहूर्त्तः स्यादपराह्णस्ततः परम्॥
सायाह्नस्त्रिमुहूर्त्तः स्यात् श्राद्धं तत्र न कारयेत्।
राक्षसी नाम सा वेला गर्हिता सर्व्वकर्म्मसु॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम्॥

राक्षसेन्द्रः, पुं, (राक्षसानामिन्द्रः।) रावणः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (राक्षसपतिमात्रे च। यथा, महाभारते। १। १५४। १८।
"धिक्! त्वामसति पुंस्कामे मम विप्रियकारिणि।
पूर्व्वेषां राक्षसेन्द्राणां सर्व्वेषामयशस्करि॥")

राक्षा, स्त्री, (लाक्षा। रलयोरैक्यात् लस्य रत्वम्।) लाक्षा। इत्यमरः॥

राख, ऋ शोषालमर्थयोः। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-पर०-अक०-सक० च-सेट्।) शोषः स्नेहरहितीभावः। अलमर्थो भूषणं सामर्थ्यं निवारणञ्च। ऋ, अरराखत्। इति दुर्गादासः॥

रागः, पुं, (रञ्जनमिति रज्यतेऽनेनेति वा। रञ्ज+भावे करणे वा घञ्। "घञि च भावकरणयोः।" ६। ४। २७। इति नलोपः।) मात्सर्य्यम्। लोहितादिः। (यथा, कुमारे। ३। ३०।
"रागेण बालारुणकोमलेन
चूतप्रवालोष्ठमलञ्चकार॥")
क्लेशादिः। अनुरागः। (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम्। २७०।
"तानवमेत्य छिन्नः परोपहितरागमदनसङ्घटितः।
कर्ण इव कामिनीनां न शोभते निर्भरः प्रेमा॥")
गान्धारादिः। नृपः। इति मेदिनी॥ चन्द्रः॥ सूर्य्यः। इति शब्दरत्नावली॥ लाक्षादिः। (यथा, कुमारे। ४। १९।
"तमिमं कुरु दक्षिणेतरं
चरणं निर्म्मितरागमेहि मे॥")
रक्तिमत्विट्। रञ्जनम्। इति नानार्थरत्नमाला॥ प्रीतिः। यथा,—
"वीतरागभयक्रोधस्थितधीर्म्मुनिरुच्यते॥"
इति भगवद्गीताश्लोकटीकायां श्रीधरस्वामी॥
तस्य लक्षणं यथा,—
"सुखमप्यधिकं चित्ते सुखत्वेनैव रज्यते।
यतस्तु प्रणयोत्कर्षात् स राग इति कीर्त्त्यते॥"
इत्युज्ज्वलनीलमणिः॥ *॥
(अभिमतविषयाभिलाषः। स तु पञ्चक्लेशान्तर्गतः। यथा,—
"अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः पञ्चक्लेशाः। रागोऽभिमतविषयाभिलाषः।" इति शिशुपालवधटीकायां मल्लिनाथः। ४। ५६॥
"सुखानुशयी रागः।" इति पतञ्जलिः। गानशास्त्रीयरागा यथा। भरतमते हनूमन्मते च रागः षड्विधः। तेषां नामानि यथा। भैरवः १ कौशिकः २ हिन्दोलः ३ दीपकः ४ श्रीरागः ५ मेघः ६। हनूमद्भरतयोर्म्मते प्रत्येकमेषां पञ्च रागिण्यः। सोमेश्वरकल्लिनाथयोर्म्मते प्रत्येकमेतेषां षट् रागिण्यः। एतेषां प्रत्येकमष्टौ पुत्राः एकैकपुत्रभार्य्या च। कल्लिनाथसोमेश्वरमते षड्रागा यथा। श्रीरागः १ वसन्तः २ पञ्चमः ३ भैरवः ४ मेघः ५ नटनारायणः ६। इति नानासंगीतशास्त्रम्॥*॥
अथ रागस्य व्युत्पत्तिसंख्यास्थानानि।
"यैस्तु चेतांसि रज्यन्ते जगत्त्रितयवर्त्तिनाम्।
ते रागा इति कथ्यन्ते मुनिभिर्भरतादिभिः॥
गोपीभिर्गीतमारब्धमेकैकं कृष्णसन्निधौ।
तेन जातानि रागाणां सहस्राणि तु षोड़श॥
रागेषु तेषु षट्त्रिंशद्रागा जगति विश्रुताः।